

of consciousness in the historical and philosophical aspects of development of mankind.

Philosophy of color, philosophy of consciousness, consciousness, thinking, experience.

УДК 141:159.94:616.89-008.444.5

ПОНЯТТЯ «ІРОНІЯ» У СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ

С. М. Гейко, кандидат філософських наук

Проаналізовано поняття «іронія», яке запропоновано розглядати як фігуру тексту культури, що репрезентує підміну наявного сенсу прихованим, фіксує порушення звичного сприйняття або комунікації та спрямування на відновлення смислотворення.

Культурна універсалія, іронія, фундаментальні ознаки іронії, екзистенціал, логоцентризм, некласичне визначення іронії.

Актуальність філософського вивчення поняття „іронії” зумовлена трансформацією культурної парадигми, що відбувається на зламі тисячоліть. В умовах постсучасної мультикультурної ситуації іронія стає не лише суб'єктивною позицією індивіда чи формою естетичного, а загальнокультурною налаштованістю, що примірює різні дискурси. Значення компенсаторної функції іронії в постмодерністському контексті розкривається такими дослідниками, як Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ф. Джеймісон, Р. Ророті, У. Еко. Філософські категорії, що не займали провідне місце у класичній філософії, відкривають нові ракурси соціокультурного буття людини і створюють умови інтеграції не лише на раціональних засадах. Тому філософський аналіз поняття „іронія”, який є метою цього дослідження, спрямований на розкриття її інноваційної функції у новому цивілізаційному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні найбільш вивченими у філософії є такі аспекти іронії, як історичний (О. Лосєв, В. Шестаков, П. Гайденко, Т. Гайдукова, Р. Габітова), функціональний у сенсі домінанти художнього напрямку (М. Берковський, В. Ванслов, І. Славов), досліджено роль іронії в художньому методі (М. Берковський, М. Бахтін), у структурі комічного (Ю. Борєв, Б. Дземідок, І. Пасі, В. Пропп), вивчено ціннісний та психологічний аспекти іронії (А. Вереш, Е. Кіршбаум, В. Півоев).

Незважаючи на існування значного масиву літератури, в якій більшою чи меншою мірою висвітлюються різні аспекти обраної проблеми, все ж стан її наукового осмислення не можна визначити достатнім. І не

лише тому, що поняття „іронія” не було у вітчизняній теоретичній думці окремим предметом вивчення, а й через те, що ряд вузлових моментів осмислюваного феномена залишається поза увагою дослідників.

Мета дослідження – проаналізувати поняття «іронія», яке запропоновано розглядати як фігуру тексту культури, що репрезентує підміну наявного сенсу прихованим, фіксує порушення звичного сприйняття або комунікації та спрямування на відновлення смислотворення.

Виклад основного матеріалу. Під іронією (від грец. букв. „удавання”) у буденному сенсі розуміється насмішка, обман, облуда або зневага. На відміну від простого обману іронія постає видінням ніби у подвійній експозиції, коли твердження і заперечення, що його знімає, стають явними. Як удавання іронія двозначна, вона є зневагою під виглядом похвали або огудою під виглядом лестощів. Отже, виявляється її небайдуже ставлення до світу. Іронія може змінюватися від апатії до агресивності та бунту, набуваючи тональності від веселого, доброзичливого жарту до сатири або сарказму.

Історичну ґенезу підходів до розуміння іронії відкриває раціоналістична інтерпретація, яка абсолютизує її гносеологічний вимір.

Іронія виникає як один з перших способів людської рефлексії, яка ще не сягає рівня логічного, а має характер переходу від чуттєвого до раціонального. Тому естетична проекція іронії є найбільш очевидною. Звідси впливають художні пошуки Античності (Арістофан), не лише в комедії, але й у трагедії, що свідчить про контрарну природу іронізму, яка від початку поєднує серйозне і смішне.

Філософський зміст іронії вперше формується в діалогах Сократа, який закріпив софістський поворот від натурфілософії до людини як центральної проблеми у давньогрецькій філософії. Він застосовує її як техніку відкриття істини. Термін „сократична іронія”, який зустрічається вже в Аристотеля, стає знаком, що демонструє зазор між видимістю і сутністю, гадкою і розумінням. Гносеологізація проблеми іронії продовжується у текстах Платона і Ксенофонта, де вона сама вже стає предметом свідомого аналізу, а не лише творчим рухом пізнавальної стратегії.

Не лише філософська творчість Сократа, але й усе його життя (як стиль поведінки, так і епілог життєвого шляху) спонукали до вивчення іронії. Це сприяє розширенню її тематики в античній філософії, де вона інтерпретується в етичній площині (риса величі душі, „протилежність хвостощам” (Аристотель), або „умиротворення чужих пристрастей” (Теофраст), або „фігура, яка розуміється інакше, ніж вона сама себе виявляє” (Квінтіліан).

Евристичний потенціал сократичної іронії був настільки великим, що неодноразово ставав предметом філософського аналізу (Г. Гегель, С. К'єркегор, О. Лосєв, П. Гайденко), але не за доби Середньовіччя або Відродження, оскільки перша пронизана пафосом поклоніння божественному, а друга – апологією гуманізму. У ці періоди іронія знову стає лише естетичним засобом, здатним оживити форму („Похвала глупоті” Е. Роттердамського, повчання схоластів „простаком” М. Кузанського) фі-

лософського тексту, але не його зміст. Лише художні твори Рабле, Боккаччо, Костера демонструють незнищенність феномена іронії, що у ці суворі часи живиться „народною сміховою культурою” (М. Бахтін), яка залишається викликом „більшості, що мовчить” (А. Гуревич).

Новоєвропейська філософія знов-таки не звертається до іронії, оскільки критика схоластичних методів обґрунтування істини не поширюється на пафос і серйозність намірів класичного раціоналізму. У прагненні всебічної раціоналізації буття логоцентризм втрачає зв'язок істини з її онтологічним корінням. Отже, перехід від чуттєвого до раціонального не може стати справою іроніка, а пояснюється або як божественне диво у вирішенні психофізичної проблеми Р. Декартом, або тлумачиться як „напередвстановлена гармонія” Г. Лейбніцем. Лише у філософії історії Дж. Віко іронія інтерпретується як „троп, що силою рефлексії надягає на себе маску істини” і є ознакою найбільш розвинутого етапу історії людства. Історичний підхід до розуміння іронії найвідчутніший у теорії романтизму.

Романтизм як „естетична метафізика” (Г. Гадамер) відкидає прагнення логоцентризму гранично раціоналізувати всі виміри буття людини і розглядає прагнення розуму вийти за межі досвіду як „шахрайську іронію” (Й. Гете). На противагу цьому, романтична іронія, відштовхуючись від фіхтеанської тези про абсолютного суб'єкта, стає „нескінченною негативністю” і принципом „трансцендентального буффо” (Ф. Шлегель). Іронія стає смислотвірним принципом не лише для фундатора єнського романтизму, але й для інших романтиків, а також неоромантиків. Гофман Е. визначає її як „засіб зібрання світу у цілісність”, а К. Зольгер – „сферу взаємопереходу ідеї й дійсності”.

Іронія у романтичній трансформації раціоналізму стає інструментом заперечення всіх авторитетів і традицій, як античних, так і класичних, та рефлексивною дистанцією, яка дає змогу романтику зануритися в історію або мистецтво, але не дозволяє зробити остаточний вибір. Іронія підносить митця над своїм творінням, але, з іншого боку, зумовлює „трагедію естетизму” (П. Гайденко) і, врешті-решт, романтизму взагалі (Ф. Степун).

Негативні наслідки ексцентричної пози іроніка зазнали раціоналістичної і екзистенціалістської критики. Перша розглядала іронію як крайню форму суб'єктивності у її поверхневому розумінні (Г. Гегель), друга – як форму вираження протиріччя з дійсністю (С. К'єркегор), а не вирішення цієї опозиції, як вважали романтики. Ці протилежні за змістом стратегії критики поєднують те, що вони хоча і віддають належне „негативній нескінченності” суб'єкта, але залишають іронію на нижчих щаблях розвитку духу: Гегель – мистецтва як вихідного пункту Абсолютної Ідеї, К'єркегор – естетичній стадії шляху людини до Бога. Відрізняється екзистенціалістська критика від раціоналістичної тим, що переводить іронію з позиції свідомості у спосіб існування людини, що відкриває можливості некласичного розуміння іронії.

Подальша проблематизація іронії у філософській думці відбувається за умов подолання класичного ідеалу раціональності. За добу Модернізму просвітницьку віру в авторитет розуму було втрачено. Це призвело

до трансформації картини світу. Тепер він розуміється не як центрована система, завжди тотожна сама собі, а як мінливий потік життя, рухлива структура, що змінює правила своєї поведінки залежно від контексту. При такому розумінні іронія стає засобом руйнування сталих метафізичних систем, зброєю, яка має не логічний, цілераціональний характер, а швидше естетичний. Вона створює і заповнює собою дистанцію від логоцентричних настанов класичного раціоналізму до абсурду інтеракції атомарних фактів.

У класичному стилі філософування іронія вказувала на щось приховане, розрив ідеалу та дійсності, предмету та поняття, тоді як в неокласици – немає прихованого, все оголюється, заглиблюється у неопосередковане розумом буття, „життєвий порив”. Віттгенштайн Л. претендує на пізнання не „істинного знання”, а „істинної конкретності”, іронія не повинна втручатися в правила функціонування мови, а репрезентувати їх; Х. Ортега-і-Гассет – на виникнення зворотньої сократичної „нешанобливої іронії” Дона Хуана, що розкриває „норму повноти життя”; Т. Манн – протиставляє розуму „іронію серця”, що обходить романтичний суб’єктивізм і відтворює „гуманістичну цілісність людини”.

Епоха Постмодернізму несе у собі радикальний плюралізм, світогляд розмивається у безликих структурах культури, панує невпевненість і невизначеність. Немає цілісності, немає конституюючого змісту в інформаційних потоках, соціальних намірах та інтересах людей. Тому актуалізується проблема інтеграції та комунікації людей у складнодиференційованому соціальному просторі. Такий метанаратив класичної доби, як Розум, не легітимізує вже ніякої виняткової позиції, а отже, немає чіткої ієрархії соціальних цінностей. Культура стає мозаїчною, утопічні ідеї виснажуються, проекти світоустрою реалізуються технічно, але надії на щастя у суспільстві не виправдовуються. Народжені ХХ ст. неокласичні стилі філософування здаються настільки різними між собою, що навіть віддалені асоціації не можуть сумістити їх ідеї, і вже, тим більш, вони не можуть бути прив’язаними до якоїсь традиції.

І все-таки можна розгледіти деякий іманентний механізм, що їх конституює. Він лежить швидше у сфері емоцій, ніж у раціональній сфері, у тому стані духу, який можна описати як скепсис, недовіра до авторитетів, абсолютних істин, способів абсолютизації певної картини світу у житті людини. Цей стан варіюється впродовж двох століть, змінюючи свою тональність, від песимізму і нігілізму (неприйняття світу) до почуття невпевненості й невизначеності. Скепсис утворює ауру європейського розуму, його особливий менталітет.

Разом з тим, критична налаштованість відрізняє європейську думку, і у цьому сенсі ніякої специфіки у скептичному способі мислення останніх століть немає. Специфіка виникає тоді, коли не раціональна налаштованість, а емоційний стан – результат поєднання свідомості й буття – стає джерелом філософування. А воно можливе тільки у тому випадку, коли досягається компенсація – реалізація нереалізованих бажань людини (а не раціональна зміна ідей і перетворення завдань). В емоційному стані

переважає ірраціональна компонента. Продуктивним його робить інтенція до інтеграції як стану всезагальної узгодженості.

Така інтенція не може базуватися лише на скепсисі, який є запереченням, спрямованим на світ або саму людину. Проте, є зворотній бік – своєрідний позитив, дія тієї сили, яка створює міфи про душу людини, культуру і світ у цілому. Від раціональних теорій філософські концепти відрізняє чинник людиновимірності (їх тон співзвучний нашому світовідчуттю), образність, адже філософія отримує іноді обґрунтування через мистецтво. Подібний естетизм вказує на прихований інтелектуальний механізм, що поєднує у собі інтенціональність, двозначність, суперечливість і мінливість тону – іронію, в яку виливається європейський скепсис. Починаючи з епохи романтизму іронія генерує міфи і символи у неklasичних напрямках мистецтва та філософії.

Проблема іронії у філософії ХХ століття ставить раціонально мислячу людину, що володіє певною часткою здорового глузду, у становище Аліси з Країни чудес Л. Керролла: якщо зі світу соціального ми споглядаємо на фантазії модерністів і міфотворчість філософів, то вони постають як своєрідні химери, однак варто нам спрямуватися до змісту, який лежить по той бік розсудливості, як ми потрапляємо в цілком прийняте за дзеркалля ірраціонального. Іронія органічно поєднана з видумкою, адже робота уяви – це особливий вид мислення образами та фігуративними типами асоціацій, властивих поетичній мові, літературному письму і міфологічному уявленню. Людина у соціокультурному просторі може спиратися не лише на раціональні стимули інтеграції, але й універсальну домінанту культури, що постулює толерантність у ставленні людини до будь-якого контексту.

У такій позиції і виявляється двоплановість іронії: розум та уява знаходяться у постійному стані гри. На місце чітких меж культурних канонів та вічних цінностей поступово приходять формотворчість та обігравання змісту, інтерпретація й імпровізація. Іронія є способом соціокультурної інтеграції, в якій відбувається перманентна переоцінка цінностей, маніфестується позиція постійної недовіри. Компенсаторна функція іронії виявляється у можливості гнучкого зв'язку всіх цивілізаційних форм, рухливості меж усіх культурних парадигм.

1. Постмодерністська гра ідіосинкразій та ексцентричностей не легітимізує жодну з норм. Іронія стає типом поведінки та ритмом повсякденного життя. Культуралізація соціального веде за собою політизацію іронічного. У Постмодернізмі вона стає універсальним кодом культури. Її пафосом пронизані політичні акції, промислове виробництво культуріндустрії, постметафізичні обґрунтування моралі, естетичні пошуки і стиль промови мас-медіа.

У постмодерністському стилі філософування іронія стає фундаментальною універсалією, яка структурує соціокультурний ландшафт і екстраполює свої властивості на інші форми культури. У західній літературі ці контури представлені низкою концепцій: „іронічний код” Р. Барта, „єдина духовна форма сучасного світу” у Ж. Бодрійяра, „пастиш як біла іронія”

Ф. Джеймсона, „ліберальний іронізм” Р. Рорті, „іронія – метамовна гра” У. Еко. Висвітлення постмодерністського змісту іронії знаходимо також у працях М. Бланшо, І. Гасана, Ж. Дельоза, Ч. Дженкса, Ж.-Ф. Ліотара. Тому іронія визначається, як „спосіб, за допомогою якого постмодерністські мислителі прагнуть визволити філософію від претензій на самообґрунтування” [1, 246].

Висновки. 1. Іронія є не лише позицією людської свідомості, а й екзистенціалом людського буття, що вказує на можливість розкриття, подальшого становлення. 2. Встановлені такі фундаментальні ознаки іронії: рефлексивність (не є складовою природної настанови свідомості, являє собою ознаку навмисного зусилля, позиції рефлексії, але, водночас, виявляє її обмеженість, зумовленість культурним контекстом); контрарність (свідчить про процесуальний, синтетичний характер іронії, що поєднує контекстуальні протилежності, про необхідність переходу від одного сенсу до іншого); аксіологічність (становить інтенцію людини до комунікації, у процесі якої формується оціночне судження щодо її суб'єктів). 3. У постмодерністському соціокультурному просторі іронія виконує компенсаторну функцію, яка стає необхідною умовою інтеграції в мультикультурному дискурсі постсучасності.

Список літератури

1. Лук'янець В. С. Філософський постмодерн / В. С. Лук'янець, О. М. Соболев. – К. : Абрис, 1998. – 352 с.

Проанализировано понятие "ирония", которое предложено рассматривать как фигуру текста культуры, представляет подмену имеющегося смысла скрытым, фиксирует нарушение привычного восприятия или коммуникации и направления на восстановление смыслотворчества.

Культурная универсалия, ирония, фундаментальные признаки иронии, экзистенциал, логоцентризм, неклассическое определение иронии.

The article is devoted to philosophical research of irony category, which is proposed to review as cultural context figure, representing the substitution of existing sense by hidden one, and fixing the interruption of common perception or communication and intention to sense creation renewal.

Cultural universal term, irony, fundamental features of irony, existential, logocentrism, non classical characteristic of irony.